

Nyáry Szabó László

A magyar népnyelv és az orvosi szókinccs

„Nyomorult az a nemzet,
amely tudományt
csak idegen kútjából meríthet.”
Apáczai Csere János

„A nyelvi tudatosság a műveltség egyik alapmutatója.
A nyelvhasználati tudatosság a szellem és a műveltség mérceje.”

Nyelvi műveltségünk társadalmi elismerésünket is emeli, műveletlenségünk pedig az orvostársadalom megbecsülését is csorbítja...

Nyelvünk legítészebb tükre lehet más nyelvek megismerése.

Ennek ellenére: Az egyetlen idegen nyelv, amelyet ma magyar orvos tanul, illetve tanulni kénytelen, az angol. Így a szakma elangolosodottsága is világnácizmusként nehezedik mindannyiunkra. Egy német vagy francia cikk olvasása ma már legfeljebb különc nevetség tárgya a közízlés által egyre bevettébb internáci agymosodában. A görögös vagy latinos műveltség pedig már jobb esetben is a csodabogárság hangulatát váltja ki, sőt lassan már az avíttság billogával birkozhatunk. Orvostársadalmunk mai nyelvi műveletlenségét persze szakmai műveltségünk magasabbnak hitt színvonala sem ellensúlyozza. (Ezzel kár is lenne magunkat vagy bárki mást áztatnunk.)

A szélesebb nyelvi műveltség, miként öregapáink korában – „**Ahány nyelv, annyi ember!**” – ma már nem is cél. Marad azonban még egy apadó ősforrás, nyelvi műveltség, amelyből ma is bátran, könnyen meríthetünk: ez **magyar népnyelvünk**.

Népnyelvünk a nyelvjárásaink összessége-szövevénye; az évezredek népi közműveltség nyelve; bizonyos vonatkozásokban a tisztább, idegen meg művi hatásoktól mentes(ebb), de bizonyosan a legtermészetesebb magyar nyelvváltozat. Az egyes nyelvjárások (tájnyelvek) más-más nyelvi hatást és belső fejlődést őriznek egymás mellett párhuzamosan élve. Modern korunk nyelvileg – a nyelvjárások terén különösen – képzetlen értelmisége a tájszólások, azaz a népnyelv betegesen kényszeres és erőszakos kigyomlálásával óriási károkat okozott és okoz ma is anyanyelvünkben.

A népnyelv és a „tudományos” orvosi nyelv állandó kölcsönhatásban van, hiszen egymás mellett élő nyelvváltozatok. A magyar orvosi nyelv elmúlt évszázadainkban népnyelven

élt, és az orvosi tudományos nyelvet is táplálta; az orvosi szakszókinccs sokat megőrzött belőle. Idegen megszállatásunk évszázadaiban az idegen nyelvű orvostudomány előretört, a Habsburg Birodalom magyar tartományának anyanyelve pedig póriasan sorvad. A világegyesítés nyomulásával az idegenimádat újra buzgón törtet ellenünk. Az újdonság: az értelmiség csaknem teljes árulása! Ez ma már önfeladásnak, így szégyenletesnek sem minősül. Pedig bizony a velejéig az!

Ha hajdan művelt nemzetek nyelvét tanulni ma már nem is érdem, ugyan mit jelentene ma magyar népünk lesajnált nyelvéből, a régiből újat, eredetit meríteni?

A nyelvújítás és az orvosi nyelvmagyarítás hajnalán még természetes volt a magyar nyelvből, akár nyelvjárásainkból (tájszólásainkból) való merítés. Ez volt a hagyományosabb nyelvőrző (ortológiai) szemlélet és szándék az újdonsüött szóalkotással (neológ[iai] irányzattal) szemben. Talán nem is annyira szemben, hanem inkább azzal egyetemben. Amit nem lehetett (nem bírtak) akkor nyelvi-népnyelvi merítésből megoldani, azt kellett újólag megalkotni. Ez a szórakoztató-szórakéztető szellemi játék napjainkra teljesen elveszett. Kikapcsoltuk magyar érzekeinket, de még alkotó képzelőerőnket is. Sem a népnyelvi böngészés, sem a szép magyar szóalkotás nem szempont már a mai magyar(talan) orvosnak. Teljes a szózavar az idegen szókorcsokból (szókimérákból) magyarba ferdített kifejezések terén. Betűszó-betegségek (akronümák) himlője borítja el többre érdemes, „tudományos” orvosi nyelvünket is...

A „nép gyermeke” igazodik az orvos szavaihoz, de – különösen falusi vidéken, az elszigeteltségben élő – körorvos még ma is át-átvesz betegek nyelvezetéből, már csak a zökkenőmentes(ebb) megértés kedvéért is. Ennek azonban a „hivatalos” orvosi nyelvben – a maguknak kizárólagos véleményformáló jogot szerzett egyetemi oktató orvosok nyelvében – ma már szinte semmi leképeződése nincsen, ezért népnyelvi kincseink ment(het)etlenül kivesznek. Mai tudományos „fejlettségünk” szintjén – a magyar népnyelv a vidékiesség és elmaradottság billogával sújtva – vesztesre áll

a józan ész. A világegységítés – az emberellenes világuralom – ezen a téren is győzelemre áll. A világvédő alapintelem pedig itt is helytálló (lenne): Gondolkozz világméreteken, cselekedj helyben! – Magyar lélekkel, európai műveltséggel – a nyelvekben is...

Orvosi szemléletünkkel, a tudomány alakulásával természetesen az azt kifejező nyelv is változik, számos népnyelvi eredetű orvosi szavunk feledésbe merült, többnyire méltatlan idegenek váltották föl saját kifejezéseinket. Lássunk néhány példát:

Szervneveink:

bárszing – Régi magyar *bárszing* szavunk ma már szinte alig ismert, ha mégis, hát kifejezetten vidékies hangulatú. Az utóbbi kétszáz évben Bugát Pál 1828-ban javasolt, kissé erőlködő *nyelőcső* szavával szemben is alulmaradt. Ez mai orvosi tudományunkban inkább a *tubus* vagy valamely *szonda* (például *Sengstaken-szonda*) magyar megfelelője lehetne, amelyet a bárszingba dug az orvos életmentés céljával. A magyar értelmiség is legfőljebb népieskedő „*Affene a bárszingodat!*” káromformában ismeri. Bárszing szavunk az *Új magyar tájszótár* szerint 1720-tól adathozható. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1799-es forrást idéz legkorábbiként: „*az ökörnek, tehénnek, borjúnak [...] négy gyomrok vagyon [...] az elsőt hívják básingnak*”. Érdekes a bárszing története annak vonatkozásában is, hogy hajdan tájanként változott a jelentése: volt (állat, ember) nyelvcsőve, volt a marha első gyomra (bendője), volt állati bél, és volt a disznóbél falának zsiradékja is. Nem kissé zavarba ejtően nővénynévként pedig *bársing/bárszing* alakban már régebből is (1664-től) adathozható, erre tájszótárunk a 'fodormenta' jelentést adja. Első magyar bonctankönyvünkben 1828-ban Bugát Pál az **oesophagus** magyar jelentéséül még a *bárszing* megjelölést írta; a nyelvújító *nyelőcső* nevét később adta – nehezen értelmezhető okból egy olyan szervünknek, amelynek volt már *izes* magyar neve. Bársingunk meg közben csöndben kivestett.

remese – A középkor óta írásban is adatolt *remese* szavunk is póriassá avult az **intestinum crassum** (*crassus*: vastag) tükörfordítása, a *vastagbél* mellett. Régi magyar *remese* szavunk több mint fél évezrede, már 1405-ből adathozható *remesként* írott alakban. Ismeretes *remeseye* alak is 1578-ból, majd a későbbi *remész*, *remesze*, *remíssze* alakja is. 1828-ban Bugát Pál még váltószóként használja *hurka* szavunkat a *remese* kifejezésére. Talán a népies *hurkabél* a már akkor is tűnőben lévő *remese* könnyű, mert közérthető népi magyarázata volt.

dülmirigy – Török rokonkörtű *dül(mirigy)* szavunk már lassan teljesen érthetetlen az átlag magyar betegnek, aki már a köznyelvben is csak a betegesen-görögösen „előálló”-t, azaz a *prostatát*-t hallja. (A török *döl* ma 'öndő[sejt]' jelentésben is él, míg *döl yolu*, avagy az 'öndő útja' jelentésben maga az 'asszonyi öl', a női 'hüvely'.) Hüledező-düledező *dül* szavunkat mindenképpen menteni érdemes! A jól érthető *düljelanyag* helyett elbutulóban értelmetlen péssá-t (PSA) zsolozsmázik ma a vénülő férfitársadalom. Itt az idő magyarra váltani!

béka – A mókázó köznyelvi magyar helyett a konyhalatinkodó **bicepsz** vált manapság közszóvá az edzőtermekben és a vízparti porondokon (strandokon) is, pedig e szavunknak még a „tudományos” alapvetése is kétséges! Az izomnak nemigen lehet két „fej”, legfőljebb két „hasa” vagy két „húsa”! Ez persze lehet hosszában, az ín folytatásában, vagy párhuzamosan, „ikresen”. A kétfejű (bicepsz) és kéthasú (biventer) izmok képtelen képzavarát érdemes végleg tisztázni.

A **bicepsz** latin szó [klasszikus ejtésben: bikepsz] hajdan 'kétfejű' jelentésben élt (*bis*: kétszer; *caput*: fej); ma pedig a világ köznyelvében egy kéthású, illetve kéthasú izom nevéként él. Izom a magyar képzetben „fej”-jel bizonyosan nem rendelkezik, így ez(en) izom „kétfejű”-ként fordítása is elvetemült, durva magyartalanság. Értelmezhető lenne „kéthasú”-ként, ez azonban az azonos (szó szerinti) jelentésű latin *biventer* miatt mellőzendő. Helyes magyar bonctani (izomtani) értelmezése: 'iker-', illetve 'ikres' vagy 'ágas', esetleg 'két-hású' izom. Van azonban régi népnyelvi neve, amely hajdan egészen Székelyföldig közismert volt: **béka**. Miért ne élénk őseink szép szavával idegen torzképződmények helyett?!

Az izom teljes neve, a **müsculus biceps brachii** – az 'egerke', a **müsculus** – nevében is cincogva kuncogtató badarság. Érdekes, hogy éppen ezt az izmot a latinok eger(ké)nek, míg a magyarok békának látták. Ez izom „kétfejűség”-ét értelmezni már csak azért is talányos, mert ennek az izomnak 10%-os gyakorisággal egy föl-kari eredésű harmadik húsa, „fej” (*caput tertium*) is megjelenik. A magyarnak meg a székelynek ez a hencegni való húscsa nem is „egerke” (**müsculus**), hanem csakis „béka”! Kisgyermekek régen gyakran unszolták egymást: „*Mutasd (meg) a békádat!*”, „*Ugráltasd a békádat!*” (Szeged-Alsóvároson, Apám emlékei szerint). De Székelyföldön máig is hangzik a gyermekajkon: „*Bácsika, meressze meg a békáját!*” – Ehhez a régi magyar izomnévhez érdemes igazodnunk, hiszen igazán kár lenne egy konyhalatinkodó korcs elnevezésért hulladékba hányni saját nemes, hagyományos és szellemes testrészevünket (17).

Az eltűntnek hitt népnyelv itt él velünk, és előköszön olykor, még a testtájaink megnevezésében is:

tempora – „*A tomporámba kapom a szurit?*” – kérdezte egy székelyföldi betegem. A *tompor* tájnyelvi *tempora* alakban igen érdekesen árnyalja leggyakoribb izomoltásunkat, a(z intra)muszkuláris injekció képét, hiszen bár latinosan *gluteálisnak* vagy egyszerűen *farba* mondjuk, mégis helyesen a *far meg a tompor határán* oltjuk. Ha esetleg nem így teszünk húsolttáskor, hanem valóban a *farba* oltunk, úgy fájdalmasabb, és több a szövődménye esélye is.

Betegségneveink:

nátha – Póriás magyar *nátha* szavunkat teljesen kiszorította az *influenza*, rendre hibás kiejtéssel; még *influenzia* is hallik orvostól, televízióban is. Eredetileg **influenza di freddo**, a 'hideg befolyása' jelentésből vált oly befolyásossá, hogy a középkor óta adatolt szavunkat rekeszti ki, hisz toloncolja tudománytalanok. A *dohhal* is távoli rokonságban álló *nata*, *natha*, *nadha* alakok már 1533-tól adathozhatók. A 'hideg hatása', az **influenza di freddo** az 1743. évi járvány óta terjedt el járványosan (7), és oly sikeres, hogy ma már ez a hivatalos, ez a tudományos.

guta – A hajdani *guta* vagy – a 30 éve még szakszövegben is elfogadott – szélütés mára *sztrókká* szédült, de gyakran már csak *sztroggá* bénult a kevésbé képzett betegek ajkán. Az 1990-es években mérvadó Marco Mumenthaler remek *Neurologia* tankönyvének magyar változatában még következetesen *szélütés* az agy súlyos keringési zavara. Ifjabb orvosaink pedig még/már a latin eredetit, az *ictus* sem ismerik. Ennek jelentése egyébiránt éppen az, mint a mai angol divatszóé: 'ütés', 'csapás'. Milyen érdekes! Vajon mennyire és mire is kell nekünk a bárdolatlan angol nyelv a latin örök nyelv helyett az orvostudományban?

Irodalmi kitekintésül: Hogyan is nevezték a súlyos agyérzavart és tünettanát atyáink meg öregapáink, hát ajánlom Galabárdi Zoltán könyvét: *A világ rendje* remek olvasmány az ifjaknak is, magyarul átélni a hajdan

tikkasztó aratások gutaütéseit: „Majd téged is leüti egyszer a szél a lábadról, talán éppen aratáskor” – miként a főszereplőt, aki – „[...] valami fojtó ragacsos ködben fulladozva érezte, hogy [...] Hasított, tépett, zakatolt az agya, testét ólomkalodába fogta a bénultság [...] Szélütés. Úgy bizony, szélütés. Egyik pillanatról a másikra... [...] Úgy jött az az inatszaksztó, tompa ütés, mint tizenhétben a golyó. Valahol Galíciában... De tizenhétben háború volt! Most béke van...” (6) – Ím! Lehet írni és olvasni a szél(ütés)ről még ma is magyarul.

ülőidegzsába – Ma már a nemzetközi elmebaj-kódhoz (BNO) igazodva „lumbágó isiással”.

Akad olyan beteg(em), aki hatféle, gerincre vonatkozó cifra kórisméjét (lumbágó isiással, idegyöki kompresszió stb.) egészen egyszerűen „ülőidegzsába”-ként emlegetve egy szóval találóbban írta le, mint bármelyik szakorvosa az internácizmus jegyében, nemzetközileg is betegítő BNO kódokkal (is) terhes zárójelentéseiben. Az ilyen egyszerűségében is bölcs beteget érdemes rendre megdicsérni és mindenkoron megerősíteni helyes nyelvhasználatában! Lassan már ezek a hétköznapi bölcsék jelentik utolsó kapcsolatunkat a józan ésszel az észvesztő nemzetköziségben, a BNO, azaz a betegségek nemzetközi osztályozására szolgáló (földről egygyű) kódrendszer keletkezésében.

keh és a köhögés – A *kehes* beteg ma már tudományos és hivatalos néven COPD-s, azaz céópédés. *Keh* szavunk 'légszomjjal és köhögéssel járó betegség' jelentésben már 1550-től írott alakban is adathozható; a *kehes* képzett alakja pedig 'légszomjjal és köhögéssel járó betegségben szenvedő' jelentéssel már 1533-tól – csaknem fél évezrede (1). A *keh* szó már értelmezésében is tünettani megjelölés, így teljességében nem feleltethető meg az utóbbi kóroktani leírásból származó betűszónak. A középkori magyar „keh” tehát jelentette a (gümö)fertőzéses eredetű idült hehegéstől a füstártalmon és a porártalmon át minden hehegető betegségeinket a hasonló tünetek alapján.

Máriássy János orvosságos könyve az 1600-as évek elején is *keh* alakban említi e betegséget és *kehesz* alakban a benne/tőle szenvedőt (9); Révay István könyvében 1662-ben e kórság *kéh* meg *köh* alakban is előfordul (14), míg a beteg (ló) *köhes*, de még *kihes* alakban is fölbukkan. Becskereki Váradi Szabó György *Medicusi és borbélyi mesterség* című könyvében, 1700 táján már igen kifinomultan a veres virágú mályvárózsát ajánlja borban főzve – a fogalomként már megszilárdult – *keh* orvoslására (3).

A *kehesség* – a magyar COPD – mára többnyire már csak tájnyelvi elemként maradt fenn, leginkább lóra vonatkoztatva, de magam is hallottam még nőbetegemet a férjét *kehesnek* említeni.

A *kehes* – idegenkedő COPD-s – beteg rendre köhékél, azaz hogy köhékél. Hajlamos a hurutosodásra, abban súlyosabb tüneteket mutat, és nehezebben gyógyul. A légszomj meg a zihálás testi terhelésre, bármilyen erőfeszítésre fokozódik. Ezt a magyar népi megfigyelés mind jól tudja. Nevén is nevezi. Sőt a tüneteit is rendkívül gazdag árnyalatokban jellemzi:

Kiss Jenő, a *Magyar dialektológia* tankönyv (8) szerkesztője, maga is hallotta még gyermekkorában, a Rábaközben a *kehességet* emlegetni (személyes közlés). Mint állítja, szülőfalujában: „Mihályiban ma is él a *kehé* (állandósult) köhögés' jelentésben, megvan a *kehés* is, sőt van egy szóösszetétel, a *kehéduda*, amelynek jelentése 'sokat, gyakran köhögő ember'”

A több mint hatvan éve (1957-ben) megjelent *Szegedi szótárban* Bálint Sándor is jegyzi *kehös* (kehességben szenvedő), vagy éppen még a kór föl-föllángolását is jelentő *kehösködik* (kehőségben betegsködik) alakokban is (2). Sőt még rövid, ősi *keh* tövében is megőrizte egy kortárs:

„Lappang ebbe a lóba a keh.” Sőt: „Mögállította a kupec a kehöt...”

Nem keverendő e betegség persze magával a köhögéssel, hiszen az szögedi tájnyelvünkben csakis *köh-* tövel szerepel: *köhent* vagy *köhént*, *köhög*, sőt *köhög-pöhög* (ha rekedtesen, nehezen lélegözve köhög). Korábban a *köhécsöl* ritkább *kohácsol* alakjában is élt, sőt Dugonics András még *köhéncsol* alakban is említette a *Csereiben*, 1808-ban (5). Az alsóbb-felsőbb légutainkra még szólásmondás is akad a köhögésről Szegedön:

„A szögénységöt, mög a köhögést nem lehet étitkóni.”

A *kohácsol* alak 'köhécsel' jelentésben egyébiránt ma is él még Törtelen, a Jász-Kunság nyugati szélén. De ugyanitt él még a *köhent*, meg Nyársapát vidékén a *krikácsol* szó is 'rekedten szól, köhög(csel)' és a *krityog* (tüdőgyulladásban) 'hurutosan köhög' értelemben is.

Nyugati végeinken, a Vütöm vidékén – Imre Samu *Felsőöri tájszótára* szerint – *üörissen* meg csakis *kehi* a *keh(e)*, aki meg benne szenved, az *kehis*. Olyannyira, hogy arrafelé még a *szamárköhögés* sem *köhögés*, csak *kehi*, azaz *szamárkehi*, a benne szenvedő gyermek pedig *szamárkehis*. A *kehis* meg, aki az Őrvidéken köhécsel, az bizony ott inkább *kehül* vagy *kehicsül*. Érdekes, hogy Imre Samu űrvidéki nyelvész pedig egyenesen a *kehe* alakot érzi köznyelvi alaknak. A *sározkehi* pedig a (ló) *sározkehe* nyugati alakja.

A kihalt *nedveskehe* pedig talán a COPD beteges betűszavának szabatos, régi magyar megfelelője. Ezzel pedig már tünettaniilag is a helyére tettük a *keheket*. Hiszen az ember és a ló kehe más okú és más tünettánú, de leginkább a köhékességében azonos.

Egy sokkal ifjabb dunántúli tájszótárunkban, a *Koppány menti tájszótárban* a bennszülött Szabó József meg *kehés* alakban emlegeti a COPD-s beteget (15). E vidéken azonban még a köhögőtő betegséget is *kehe* néven ismerik, ahol az ilyen beteg nem is annyira *köhög*, hanem inkább *kehüll*, meg *kehüdöz*, vagy éppen *kehicsüll* (köhécsel). Aki meg csak *köhint*, az is inkább *kehint*. De azt is mondják a Koppány (patak) vidékén, hogy:

„A kehés ló nem ér egy bicigit!”

Tájszótárainkon túl a kihaló népnyelv öregjei máig természetességgel ismerik a *kehességet* szerte a Kárpát-Hazában. A magyar szépirodalomból is meríthetünk bátorságot e *kehes világra*: Juhász Gyula *Tonuzóba sírja felett* költeményében írja 1909-ben:

„[...] ősi hitükért vesztek ők,
Mely öreg, mint e kehes világ,
Vén, mint őserdők, legelők
És az örök csirák [...]”

A tanító népnyelv – a népnyelvi bölcsesség egészsége

A népnyelv, a tájnyelv nemcsak szavakban hat az orvosra, az orvosi nyelvezetre és a kezelték körére. Akár egy népi mondóka is megőrzésre, sőt terjesztésre lehet érdemes, akár a rendelő falán is hirdetve eleink „népi” bölcsességét.

Csicsiriborsó, bab, lencse...
Tégöd látni szerencse !

Ez a példa-mondóka egy csonterősítő (célzatú) nevelésben bukkant föl vénasszonyi válaszul az évszázados népi tudás és tapasztalat (Szeged-alsótanyai) emlékeként, amely a hüvelyesekben gyakori – bár csak tapasztalatból ismert – phüto-oisztrogének (fitoosztrogének) csonterősítő szerepét volt hivatott az elmúlt száz évben, meg az előtt népnyelven közvetíteni. Ilyen nyelvi csillámok-

kal és mentésükkel a magunk fárasztó hétköznapijait is bearanyozhatjuk. A népi tapasztalat szerint bizonyos, hogy a hüvelyeseket (babot, lencsét meg a csicséri-, avagy bagolyborsót) rendszeresen fogyasztók csontja erősebb lesz, mint másoké, így az életük és egészségük is tovább tart(hat). Ennek a szellemnek szép népi foglalata a fenti vén mondóka, amely egy öregasszony gyermekkori emlékeiből támadt föl a *bab*, *lencse* kulcsszavak emlegetésére.

Orvosi nyelvújítás ma a népnyelv örökén?

Teljesen valószínűtlenül hat ma, ha a Herman Ottó kegyelméből megőrzött népnyelv kincseiből – akár a lápi kútból – merítve a bevett *szinapszist*, klasszikusabban-helyesebben *szünapsziszt* (**ideg**)**bötök**nek nevezem. Pedig a hasonlat képletesebb és találobb, mint a ma bevett görög szó (συνάπτειν/συν *szün*: együtt; ἄπτω: illet[sz], érintkezik; ἄπτειν: bötöl[ni]) öröksége.

A *szinapszis*, klasszikusabban és hitelesebben, latin módon írva **synapsis** (-is, f.), görögül συνάψις [ejtsd: szünapszisz] jelentése nem több, mint 'összeköttetés'. A magyar orvosi nyelvben ez az idegsejtek összeköttetésére utal, de ugyanez a görög szó már az angol-amerikai világban a felező sejtosztódáskor – meió(s)zis(z) (μειώσις) alkalmazásával – a kromoszómák párokba rendeződését jelenti. Ez a mi világunkban inkább **syndesis**, de ez meg az angol világban az ízületek elmerevítése (arthrodesis) jelentésben él. Az anglo-amerikai irodalomban a mi *szünapsziszunk* – megátalkodott konyhalatinkodásunkban *szinapsziszunk* – csak angolosan néma végű *e*-vel, *synapse* [ejtsd: szinapsz] alakban bukkan föl. No, erre lenne megoldás az *ideg(sejt)bötök*, vagy parányi méretét is érzékeltetőn *incidegbötök*, az *idegek tappancsai* vagy az *idegtap(p)ancsok* között az idegsejtek (neuronok) átkapcsolódási helye. Axón és axón vagy dendrit közti kapcsolat, amelyen az idegingerület vegy(i) hírvivők, üzenetközvetítők (transzmitterek) útján átvéődnek egyik idegsejtről (neuronról) a másikra. A *bötök* a nád szárának rekeszelő megvastagodása. A hasonlat – különösen a vizet ezen továbbító *lápi kút* ismeretében – adja magát: a sejthatáron való megvastagodás.

A tájnyelvi gyűjtés orvosi nézetből

A tájnyelvi szótáralkotás legalább másfélezer éves. Alexandriai Hészühiosz (Ἡσύχιος ὁ Ἀλεξανδρεὺς) máig megbecsületlen helyén (görög) nyelvész – talán az első tájnyelvész –, aki a ritka görög (meg még régebbi, megőrkölt) kifejezések leggazdagabb szótárát szerkesztette 50 000 szócikkben az V–VI. században. De már ő sem volt elődök nélkül való, hiszen Zópurión (Ζωπυρίων) kezdeményezése nyomán már az első században élt Alexandriai Pamphilosz (Πάμφιλος ὁ Ἀλεξανδρεὺς) is alkotott 95 kötetben „különleges görög szavak” szótárát. Kétezer évvel előttünk! E mű ugyan elveszett az Alexandriai Könyvtár barbár muzulmán(iákus) fölégetésében, de alapja volt Hészühiosz nagy művének.

A korszerű tájszótárirás bajor eredetű: Johann Andreas Schmeller *Bayerisches Wörterbuchja* 1827 és 1837 között jelent meg négy kötetben. Ezek után – ha kis késésben is – figyelemre méltó, hogy a *Magyar Tájszótár* öt évvel hamarabb indult Szinnyei József szerkesztésében, és négy évvel hamarabb lett készen két kötetben, mint az angol Joseph Wright szerkesztette *English Dialect Dictionary*. Ez is arra utal, hogy mennyire a tudomány élvonalában voltunk – az angolok előtt – még 120 esztendővel ezelőtt is, és mennyire eszében sem volt dédapáinknak holmi elmaradó angolokat utánozni.

A magyar tájszótárak sorában túljutottunk már a harmincon is; a tudatlan többség talán soknak találja ezt, de csaknem tízezer magyar falura magam inkább rettentően kevesellem. Az egyik legifjabb – így legletisztultabb – tájszótárunk, a *Bodai tájszótár* bevezetőjében hangzik el, hogy

„Az elképzelhetetlen ma már, hogy passzív gyűjtéssel éveken át keressük a tájszavakat” (12).

Ez a mai céltudatos és türelmetlen kutató nyelvész álláspontja lehet, de nem a gyógyítóé.

Az orvos olyan élethelyzetekbe is beelát és belehall, ahova képzetesebb és gyűjtő nyelvész a legritkábban. Az itt és így elhangzó nyelvi kincsek mentése és megörökítése az orvos esélye, célja, föladata lehet. **Az orvosi hivatás végzése mellett bizony „mellékesen”, passzívan is lehet tájnyelvi gyöngyöket gyűjteni.** A falu elhivatott, így betegeire kellő időt szánó orvosa betegein segítve, azok nyelvi örökségét is (meg)mentheti. A nyelvész, az elszánt tudományos kutató mentegetőzésének tükrében láttam meg saját helyzeti előnyünket: a falu körorvosa benne él a falu nyelvében. Mindennapi munkánk által és hivatásunk során helyzet-ről helyzetre tudatosan irányíthatjuk a beszédhelyzeteinket is. Megerősíthetünk és gyűjthetünk értékes, egyedi tájnyelvhasználatokat. A gyűjtésünk inkább a helyzettől, az alkalomtól, a rázánt figyelemtől és időtől, valamint a szöveg-, vagy jobb esetben hangrögzítő alkalmatosságtól függ. Bizony mondom:

Egy nyelvészeti alapképzettséggel (is) rendelkező orvos számára az bizony teljességgel elképzelhető ma is, hogy figyelmes (passzív) gyűjtéssel éveken át gereblyézza a tájszavakat, de még inkább a tájszólásokat és tájmondásokat is.

Ezért is állítom, hogy rendkívül fontos lenne a tájnyelv (dialektológia) mestereinek a falusi körorvosokat megcélozni egy (talán utolsó) nagy tájnyelvi gyűjtéssel. Mivel a vidéken dolgozó családorvosok közel fele már nyugdíjas vagy a nyugdíjkor határán mozog, akár évtizedek óta lappangó helyi nyelvemlékei is sikerrel idézheti-rendezheti.

Egyre több az elszigetelten, magányosan tengődő öreg, így az ellátásnak is egyre nagyobb hányadát teszi ki a társadalmi lelki gondozás. Ez pedig a gyűjtés legbiztosabb és legszelebb terepe lehet. Lelki gondozásként beszélgetni az öregeket régi élményeikről a jó orvos hivatásának is új, sőt több értelmet és maradandó értéket ad: figyelni és rögzíteni minden néprajzi és tájnyelvi jellegű adatot, mielőtt végleg a sírba száll a haldokló magyar falvak öregjeivel.

Megjegyzés mintaként: Jómagam Bálint Sándor újra(föl)dolgozott *Szegedi szótárához* (2) gyűjtöttem már az utóbbi két évtizedben sokoldalmi kiegészítő anyagot, majd öregapám (dr. Papp Juhász István) gyűjtése nyomán a *Makai (Csanádi) tájszótár* alapjait vettem meg. Utóbb a Jászság–Kunság nyugati határában két év alatt bő 50 oldalnyi jász–kun szóanyagot Törtel–Kocsér tájszótárához. E gyűjtés jelentős része az orvosi ellátáskor bukkan föl, így jelentős részében egészségügyi jellegű (gyógyügyi) tájszókincs:

agydob: 'örület' (Kocsér). Vödd: „*Eldobom az agyamat!*”.

anga: 'szédeltgős'.

begajdul: 'megőrül (finomabban szólva)'.

begy: 'szegy'.

béka, békája: 'ördögfüle', 'szívbillentyű' a szív része, amelyet (disznóvágáskor) hagyományosan eldobnak, kutya elé vetnek (mára már ismeretlen, emlékeztetlen okból). Egyébiránt szívizomból van, és ugyanolyan ízű, mint a disznószív maga. „*A békáját kiszédted-é?*” (Hentös Pista, Kocsér).

beputyuláz: 'bekötöz/borogat... (Nyársapát)'.

bödörke: 'apró kisgyerek, aki éppen kezd járni'. Lásd még: **lődörög-bödörög-bödörög** (Kocsér).

bödörög: 'ügyetlenül, bizonytalan(ul) jár'.

bütykő: 'bütyök', 'az öregujj (nagy lábujj) tőízületének megvastagodása, bütyke'.

csiklet-csuklat(ni): 'térdivizsgálatkor az ízület mozgatása'.

csoffadék: 'satnya'. „*Olyan kis lelki csoffadék vagyok...*” (Törtel).

csosznyog-cszoznyog: 'csoszog(gat)', 'folyton csoszogva totyog'.

dúcba tenni: 'párakötésbe tenni' (Törtel).

ébres: 'éber, figyelmes, éberen alvó' (Törtel).

éfikáll(ni): 'eltaknyol', 'elesik'. „*Majd éfikálltam (a) két biciklivel...*” (Melcsi, Csemő).

elfakad(ni): 'kiszakadva kifoly(ni)'. „*Elfakadt az erem*” (Törtel).

eltotyosodik: 'ülepen hájasodik' (Törtel). Lásd még: **totyos**.

épséges: 'egészséges'.

érez: 'érez' (Törtel).

észhön gyün(ni): 'észhez tér(ni)'.

fostalicska: 'semmirevaló(ság)'. „*Összeomlott az idegrendszerem, fostalicska lettem, osztán Isten veled vázsongatya!*” (Törtel).

gagyar(ni): 'összevissza beszél(ni)' (Kocsér).

gödör: 'hónalj (mélye)'.

háborgat: 'bánt', 'fájdogal'. „*Háborgat az epe*” (Kocsér).

hasigat(ni): 'hasogat(ni)' (alaki tájszó). „*Hasigatom a fát*” (Kocsér), „*nyilallás és hasigatás van a hasamba*” (Törtel).

hókol-bókol: 'álmoságtól le-lebukó fejjel bóbiskol' (Szentkirály).

hüsiül(ni): 'hüvösben delelni' (a testi-lelki egészség záloga). Lásd: **lehüsiül(ni)** (Szóné Kertész Veronika, Vezseny/Törtel).

kabak: 'kobak', 'fej', átv.: 'ész'. Homlokára mutatva: „*Nem gyün mán be a kabakba sémmit...*” (Határ Ferencné Fakan Mária, Törtel).

kampec káéfté/Kampec Kft.: 'tetmetkezési vállalkozás (Pál Antal, Törtel)'.

kandzsál, kandzsi: 'keresztbe áll a szemé' (Törtel).

kannás halál: 'kannás bor', 'pancsolt szesz' (Csukás Pista bácsi gyűjtése, Kocsér).

karszár: 'felkar' (Szeker Mária, Törtel).

kasuki: 'sütyüre', '(szesztű) homályos a fejű', 'félnotás' (Hentös Pista, Kocsér), 'mulya' („kis Bakos”).

kilis: 'kelés', 'nagy pattanás' (furunkulus) (Törtel).

kisebédzik: 'kifekélyesedik'. „*Kisebédzett a lábom...*” (Határ Ferencné Fakan Mária, Törtel, Kákás/Ernyő düllő).

kohácsol: 'köhöcsél' (Törtel).

kólint: '(meg) szédít/szédül'. „*Kólint a fejem, ha előre lehajulok*” (Hentös Pista, Kocsér).

koltyog: 'korog', 'zuborog' (érez, mintha éhes lenne). „*Koltyog a gyomrom*” (Kocsér).

krikácsol: 'rekedten szól, köhög(csel)' (Pap József, Nyársapát–Törtel).

krityog: 'hurutosan köhög' 'tüdőgyulladásban (Nyársapát–Törtel)'.

kutyakonnai: 'kutyakodni', 'rosszalkodni'. „*A combomba van egyg fédiönnyi csomó, oszt aszszokott ottan kutyakonnai*” (Országh Lászlóné Kovács Tercsike, Szent-Király/Kocsér).

lappad(ni): 'apad(ni)'. „*A lábam nem akar lappadni lefelé*” (Kocsér).

(le)delelés: 'déli alvás', 'déli szunyókálás' a déli főétkezés után természetes ma is Kocséron, különösen az öregek körében, az 'ébed utáni lepihenés'; maiaknak a (s)panyolkodó „szieszta” mögfelelőjeül... Olyan alapvető része az életüknek, hogy öreg betegeim, akik házhoz hívtak orvosként, rendre megkérdezték: „*Delelés előtt vagy után*

gyün, doktor úr?” ...mert közben gyünni, ugye, a legnagyobb illetlenség, mi több: képtelenség lenne...

lezsibbad: 'lezsibbad', 'elzsibbad' (Zsiga Zsolt, Törtel).

lipántos: 'gyenge, erőtlen, szédeltgős'. „*Lipántos, mint a napos kiscsirke*” (Törtel).

marcingol: 'szaggatva fáj'. „*Néha a szívem úgy marcingol*” (Tóth Kertész János, Törtel, Ernyő düllő).

mohos: 'gyorsan ivó', '(mohón) vedelő', 'aki nem tudja, hogy köll inni'. „*Mohosan iszik*” (Hentös Pista, Kocsér). Költőibb értelmezésben: aki amit lát, beissza (gyorsan), mint moha a vizet... (Lásd még: **molyos**.)

mokolya: 'sütye, sütyüre, szellemileg kissé visszamaradt', 'gyermeteg' (Kocsér).

molyos: 'közepesen ittas', 'kezd lerészegedni'.

möghömbörödik: '(mög)hibban', '(mög)háborodik' (Kása László, Kocsér).

mögöklöndöztet: „*A köhögés mögöklöndöztet*” (Törtel).

nyafitka: 'nyafka' (Szóné Kertész Veronika, Vezseny/Törtel).

nyeldés(ni): „*Nyeldésem a nyálam*” (Kocsér).

nyilamzás: „*Belegyün a nyilamzás*” (Törtel).

nyomós: 'dílis'... (Kocsér).

nyőt(en)i: 'nyújt(ani)'. Öreganya gyermeknek orvosnál: „*Nyótsd mán ki a nyéved!*” (Bimbóné Zsuzsa, Törtel).

okosfos: 'okoskodó', 'nagyokos' (Melcsi, Csemő).

ördög: 'ördög' mint fekete színjelölő. „*Napoztam... olyan vagyok má' mint az ördög*” (Szikora Ferencné Fehér Margit szakácsnő, Törtel).

peszeg: 'fél'. „*Peszegett a picsám*”, 'féltem', 'belémsült a szar' (Héda Manyi, Kocsér).

pisszentő: 'nyelv alá való pöffentyű' (Urbán Csabáné Marianna, Cegléd–Törtel).

potrohos: „*Nincsen nekem olyan potrohos hasam, mint nekéd*” (Hentös Pista, Kocsér).

pöttynyi mögfolyás: „...*pöttynyi mögfolyás az agyamba*” csöppnyi agylágyulás (Szabari Sárika nővére, Nagykőrös–Kocsér).

pükked: 'puffed', 'puffad', 'dagad'. „*Pükked a lába...*” (Kocsér, Törtel).

rapcsos: 'tarjagos' náthától. „*Rapcsos az órom alja*” (Siposné Panni, Kocsér).

rémtelen(ül): 'rettenetes(en)'. „*Rémtelen(ül) fáj az ódalam*” (Angyal László, Törtel).

rest a füle: 'nagyot hall' (Törtel).

sárgahályog: 'a szem sárgatestjének sorvadása' (Mihály Jánosné Nagy Erzsébet, Törtel).

sárvíz: 'sebnedvezés'. „*Sárvíz fakad belülre...*” (Törtel).

sipikolós: 'vékony hangú'. „*Rögtön mög fogja ismerni a doktor úr, mer' olyan sipikolós hangja van... igazi fülszagató...*” (Melcsi, Csemő).

suta: 'balkezes'. „*Suta – Így híttuk régönn a balkezesöket*” (Jónás Istvánné P. Kiss Mária, Kocsér).

sütközik: 'sütkérezik'. „*Sütközünk egy kicsikét!*” (Fajka Ambrusné, Törtel, édesanyjától).

szefő(s): 'szellemi fogyatékos' (Törtel).

szédült: 'szédeltgő(s)/szédül'. „*Neköm olyan nyomott a fejem... olyan szédült... mintha nem is arra mönnék, amerre akarnák...*” (Laczi Dénes Istvánné Kalló Mária).

szelek: 'szellenet(ek)'. „*Fő köllött emelkönni, mē jönnek a szelek... mán engödelmet kérök*” (Szentkirály–Kocsér).

szivez(ni): 'szívkatérez(ni)'. „*Vótam mán szivezni néccő is...*” (Pesti Kálmán).

tapogat(ni): 'tapiz(ni)'. „*Tapogatja, mint tót az anyja picsáját*” (Tóth Ági, Kocsér).

táppéz-szűz: 'még sose volt táppenzen...' (Törtel).

tarkósérv: 'nyaki gerincsérv' (Kovács József).

tente: 'lefekvés' (nem csak gyermeknyelven). „*Orvosná' sosé jó a tente!*” (Fridrich Etelka Ilona, Kécske tanyavilág).

tóckóni/fóttóckóni: 'fölpölcölni' (lábat zsámolyra).

tortyog: 'szortyog', 'lötyög a váladék'. „*Tortyogva szedi a levegőt*” (Kocsér), „*tortyog az orrom*” (Törtel) (lásd még: **türttyög**).

tosznyog: '(ki)csoszog' (Szabó Józsefné Schmidl Magdolna, Nagykőrös).

totyos: 'ülepen hájas', 'farban hájas', 'tottyos', 'roggyant farú'.

tunya: átvitt értelemben 'elken(ődöt)'. „A hangja is mögen tunya, alig értöm mög, hogy mit akar mondani” (Mocsai Balázné).

tutajlábú: '(széles, lapos) nagylábú', 'lúdtalpas' (Kovácsné Habon Valéria).

tutyúgat: 'tutujgat', 'babusgat' (Teca, Zsuzsa, konyhalány, Nagykőrös–Kocsér).

türtyög: 'szürtyög', 'folydogáló orrát szívja' (Kocsér). Vödd még: **tortyog.**

varak: a 'var' csakis többes számban. „Még rugott a kakas a lábomon... mán léestek a varak, de megmaradt a helye...” (Bimbó Jánosné Kövesdi Zsuzsanna, Jászakisér–Törtel).

világ: 'észmelet'. „Így szokott alunni, világárú' nem tud!” (Melcsi, Csemő).

viszi a feje: 'szédül'. „(Ha) viszi a fejem, akkó' szédülök...” (Törtel).

viszke: 'viszket'. „Mindenhol viszkedek...” (Törtel) (18).

IRODALOM

1. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II.* Budapest, Akadémiai Kiadó 1967–70.
2. Bálint Sándor *Szegedi szótár* Budapest, Akadémiai Kiadó 1957:709(a), 823(b).
3. Becskereki Váradi Szabó György *Medicusi és borbélyi mesterség 1698–1703.*
4. Bószé Péter *Magyar orvosi nyelv. Nyelvhasználati megfontolások* Budapest, Medicina Könyvkiadó 2019.
5. Dugonics András *Cserei Szeged, Grün Orbán költséggel és bötüivel* 1808.
6. Galabárdi Zoltán *A világ rendje* Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1963.
7. Kertai Pál *Közegészségtan* Budapest, Medicina Könyvkiadó 1989.
8. Kiss Jenő (szerk.) *Magyar dialektológia* Budapest, Osiris tankönyvek 2001.
9. Máriássy János *Egynéhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok 1614–1635.*
10. Nyáry Szabó László *Galabárdi guta-rendje. A szélütésről magyarul* (digitális kéziratban).
11. Nyáry Szabó László *COPD – magyarul keheesség, avagy hogyan lett a keh szavunk céópédév?*
12. Pesti János, Domján Johanna *Bodai tájszótár* Boda, 2018.
13. Radvánszky Béla (gyűjt.) *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek* MTA Irodalomtudományi Intézet 1989.
14. Révay István *Próbálós bizonyos orvosságok* 1662. Pekler György másolatában 1693.
15. Szabó József *Koppány menti tájszótár* Szekszárd, Wosinsky Mór Múzeum, 2000:111(a), 127(b).
16. Szabó László *Bihar-sási tájszójegyzék* (kéziratban/gépiratban).
17. Szabó László *Bonctan-szótár* (kéziratban/gépiratban).
18. Szabó László *Jász–kun tájszótár. Törtel–kocséri (táj)szó(llás)tár még mondástár* (digitális kéziratban).
19. Szabó László *Szabó-szótár* (máig digitális kéziratban).
20. Tótfalusi István *Magyar szótörténeti szótár* Budapest, Anno Kiadó 2002.
21. *Új magyar tájszótár* Budapest, Akadémiai Kiadó 1979.

Rainer Maria Rilke

A PÁRDUC

A Növénykert („Jardin des Plantes”) foglya Párizsban

Pillantása rácsok rohanásában
pilletegen úgy ernyed el veszve,
mintha roncs világa rácsolatában
a száz rács mögött világ se lenne.

Puha lépte fémkeménnyé fonatik
a legszigorúbb körbe fogva jár:
az erő táncát lejt a fanatik-
us közép körül az akarat-ár.

Csak néha rebben pillák puha fátyla
rácsán beszökik egy látvány halkan,
villan a feszült csöndön át, majd látva
a szívbe szűnve hal el hangtalan.

Nyáry Szabó László műfordítása